द्विवाथानां प्रयोगे च क्वति कर्म्मणि कर्त्तरि ॥
न कर्त्तृकर्म्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता ।
द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमञ्भलम् ॥*॥
सुबादिश्चिङो लः स्याज्जकारा दश वै स्मृताः ।
तिप्तस्झि प्रथमो मध्यः सिप्थस्थोत्तमपूरुषः ॥
मिप्वस्मसः परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम् ।
तामातामन्तां प्रथमो मथस्थाथांध्वमुत्तमः ॥
आदेशा इवहिमह्यन्ता अनिचादपि धातुतः ।
नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् ॥
मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि ।
सुबाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः ॥
लड्डीरितो वर्त्तमाने ऽनेनातीते च धातुतः ।
भूतानद्यतने लट् च लोड्राशिषि च धातुतः ॥
विध्यादावेवाशुमतौ लिङ्विधिमन्त्रणे भवेत् ।
निमन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु तथाशिषि ॥
लिङ्तीते परोक्षे स्याल्लङ् लुङ् लट् लङ् भविष्यति ।
स्यादद्यतने लट् च भविष्यति च धातुतः ॥
धातोर्लिङ्क्रियाभिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः ।
कृतस्त्रिष्वपि वर्त्तन्ते भावे कर्म्मणि कर्त्तरि ।
शृदशानतवङ्ण्यखनीयङ्घटचादयः ॥"
इति गारुड़े कुमारव्याकरणे २०६ अध्यायः ॥

कुमार उवाच ।

"सिद्धोदाहरणं वक्ष्ये संहितादि परस्परम् ।
विप्रान्नं सागतान् धीरं कृत्तमं स्यात् पितृषमः ॥
होतृकारो विश्रुतेयं लाङ्गलीषा मनीषया ।
गङ्गोदकं तवस्कार ऋणार्णं प्रार्णमित्यपि ॥
शीतार्त्तश्च तवस्कारः सैन्द्री सौकार इत्यपि ।
मध्यासनच पित्रन्ने नन्वयं नाप्ययोजयेत् ॥
नायको लवणं नावस्त एते तेन ईश्वराः ।
देवीगृहमथोऽत्र यथुरेहि पटू इमौ ॥
अमी अश्वाः षड़श्चेति तनुराखुस्तृणानि च ।
तच्चरेत्तच्छ्रुनातीति तच्छलं तच्छ्रशानकम् ॥
सुगन्नत्र पचन्नत्र भवांस्त्वादयतीति दिक् ।
भवांस्तुरकश्चेव भवांस्तरति संहतिम् ॥
भवाँल्लिखति ताञ्छेते भवाञ्छरोऽन्यदीदृशम् ।
भवाञ्छीनं त्वन्तरसि त्वङ्करोषि सदार्चनम् ॥
कश्चरेत् कष्टकारेण कः कुर्य्यात् कः खले स्थितः ।
कः शेते चैव कः षण्डः कोऽर्थः को याति गौरवम् ॥
क इहार्थस्त एवाहुर्देवा आहुश्च भो व्रज ।
प्रभूर्विष्णुर्व्रजति च गौर्यतिश्चैव धूर्यतिः ॥
तस्मान्नैष व्रजेत् स स्यान्न कर्त्तव्यमुगच्छति ।
कुटीच्छाया तथाच्छाया साधवोऽन्ये तथैदृशाः ॥
समासाः षट् पुराणे ये सहितः कर्म्मधारयः ।
द्विगुस्त्रिवेदी ग्रामश्चा अयं ततपुरुषः स्मृतः ॥
ततकृतच तदर्थं च दकभीतिच यद्वनम् ।
ज्ञानदत्तिगतत्वन्नो बहुव्रीहिरथाव्ययी ॥
भावोऽधिस्त्रि यथोक्तिर्त्वं इन्द्रो देवर्षिमानवाः ।
तद्धिताः पाण्डवः शैवो ब्राह्मश्च ब्रह्मतादयः ॥
देवाग्निसखिपत्यं शुक्रोऽस्त्रयं भुवः पिता ।
ना प्रश्नाला च रा गौर्त्वी रूढ़ाजन्ताच पुंस्यपि ॥*॥
हलन्ताश्चाश्वयुक् व्याभुङ्गरुत्कयाम्भृगाविधः ।
आत्मा राजा युवा पन्थाः पूषन्नक्षहणौ ग्रभी ॥
विड्वेधा उशनानड्वान् मघुलिट् काष्ठतट् तथा ।*।
वनवार्य्यस्त्रिवस्तूनि जगत्यामाहनौ तथा ॥
कर्म्म सर्पिर्वपुस्तेज अम्भलन्ता नपुंसके ।*।
जाया जरा नदी लक्ष्मीः श्रीः स्त्री भूमिर्वधूरपि ॥
भूः पुनर्भूस्तथा धेनुः स्वसा माता च नौः स्त्रियः ।
वाक् सक् धीः क्षुत् क्षुधः पामा युवतिः ककुभस्तथा ॥
द्यौर्भूतिः प्राशश्चैव सुमन उष्णिहौ स्त्रियाम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगान्निलिङ्गांश्च वदामि ते ॥
शुक्लः कौलालपाचैव शुचिश्च ग्रामणीः सुधीः ।
पटुः कमलभूः कर्त्ता सुमतो बहवः सुनौः ॥
सत्यो नाम्नस्तथा ध्वंसो मधुभच्चमहीर्घपात् ।
धनार्थी च सुहृत् सोमौ वागङ्गस्त्वादिकस्तथा ॥
सुवर्णं बहुपाच्छिद्रा चैषा त्वनडुहा तथा ।*।
सर्व्वविश्वोभये चोभौ अन्यान्तरेतराणि च ॥
उतरतरे नेमः समोऽथ सिम इत्ययम् ।
पूर्व्वापरावरास्त्रैव दक्षिणश्चोत्तराधरौ ॥
अपरश्चान्तरोऽप्येतदयत्तत्किमदसो इयम् ।
युष्मदस्मत् प्रथमस्वरमाद्ये तथार्द्धके ॥
एकः कतिपयो द्वौ च त्रयः सर्व्वादयस्तथा ।*।
सुविविदिपविक्रन्दिधार्य्यश्च यतिः सदिः ॥
गीर्हुर्विद्या जुहोतिश्च जहातिश्च दधात्यपि ।
दीप्यति सूयतिर्वेहि पृच्छिरुच्छिनोत्यपि ॥
चुटिच्छादयति स्वपि रुधि गुर्व्वी स्वती तनिः ।
समिः करोति क्रीणाति दृणोतिर्द्युति वर्त्तति ॥
कलीडलपराजीवा धातवश्च युगा तथा ।*।
भवतु भवान् भवन्तौ च ज्ञेयं कर्त्तव्यमेव च ॥
कार्य्यं कृतश्च कृत्वा च प्रत्यया: स्युस्तथापरे ।
सूर्य्याहरौ सुरा: सन्ति देवविप्रवनान्यज ॥
नरेण कार्य्यं वेदेश्च क्रियते देहि भोजनम् ।
द्विजाय च वरिष्ठाभ्यां मा तेभ्योऽस्तु समागतः ॥
तीर्थात्तथाश्रमाभ्याश्च सर्व्वेभ्यः श्वशुरस्य च ।
गन्धर्व्वयोः करयानाच्च ज्ञानं सिद्धमहान्वयोः ॥
ज्ञानतस्त्विह चैवेमन्ये नेया यथामति ।
सर्व्वे तिष्ठन्ति सर्व्वस्मे सर्व्वस्मात् सर्व्वतो गतः ॥
सर्व्वेषाञ्चैव सर्व्वस्मिन्नेवं विश्वादयस्तथा ।
पूर्व्वः पूर्व्वाच्च पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मिन् पूर्व्व इत्यलम् ॥

कृत उवाच ।

सुप्रिङन्तं सिद्धरूपं नाममात्रेण दर्शितम् ।
काव्यायन: कुमारात्तु ज्ञात्वा विस्तरमब्रवीत् ॥"
इति गारुड़े कुमारव्याकरणे २१० अध्यायः ॥*
एतद्विन्नं अग्निपुराणे कार्त्तिकेयोक्तव्याकरणमस्ति । एवं मद्देशकृतमाहेशव्याकरणं पाणिनिमुनिकृतपाणिनीयव्याकरणं पूर्व्वकर्म्मकृतकलापव्याकरणं क्रमदीश्वरकृतसंक्षिप्तसारव्याकरणं पद्मनाभदत्तकृतसुपद्मव्याकरणं बोपदेवकृतमुग्धबोधव्याकरणं गोस्वामिकृतहरिनामामृतव्याकरणं भट्टोजीदीक्षितकृतसिद्धान्तकौमुदीव्याकरणं अनुभूतस्वरूपाचार्य्यादिकृतसारस्वतादिव्याकरणानि च सन्ति ॥*॥ (विस्तारः । यथा, महाभारते । १२ । २५१ । ११ ।
"व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकम् ॥")

व्याकुलः, त्रि, (विशेषेण आकुलः ।) शोकादिभिरितिकर्त्तव्यताशून्यः । तत्पर्य्यायः । विह्वलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ५।१७७।२५ ।
"रुरोद सा शोकवती व्याव्याकुललोचना ॥"
उपहतः । यथा, भागवते । १ । ३ । २८ ॥
"एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥")

व्याकुलात्मा, [न्] त्रि, (व्याकुलः आत्मा यस्य ।) शोकाभिहतचित्तः । यथा,—
"भो दृचाः पर्व्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना
रामोऽहं व्याकुलात्मा दशरथतनयः पृच्छते शोकदग्धः ।
बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या
हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा ॥"
इति महानाटकम् ॥

व्याकृतिः, स्त्री, (विशिष्टा आकृतिः ।) भङ्गिः । इति हलायुधः ॥

व्याकोशः, त्रि, (व्याकुशयति प्रस्फुटतीति । वि + आ + कुश + कः ।) विकशितः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
"दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥"
भावे घञ् । प्रस्फुटनम् । यथा, मृच्छकटिके । ३ अङ्के ।
"पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं
वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।
तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं
दृष्ट्वा स्त्री यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥")

व्याकोषः, त्रि, (व्याकुष्णाति सुकुलीभावाद्बहिर्निःसरतीति । वि + आ + कुष + कः ।) प्रफुल्लः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७।३०। २२ ।
"तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
व्याकोषपद्माभिमुखो गलो विव्याध सायकैः ॥")

व्याख्या, स्त्री, (व्याख्यानमिति । वि + आ + ख्या + "आतश्चोपसर्गे ।" इत्यङ् । ततष्टाप् ।) विवरणम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १३ । ८ ।
"न शिष्यानुपबध्नीत ग्रन्थानैवाभ्यसेद्बहून् ।
न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत् क्वचित् ॥"
ग्रन्थः । यथा, तन्त्रसारे वागीश्वरीप्रकरणे ।
"शुभ्रां स्वच्छविलेपमाल्यवसनां प्रीतांशुकश्रोणलां